

УДК 8.80.800

Темирова Махбуба Алибековна
доцент
Темирова Гулмира Алибековна
улук окутуучу,

**Б. Ө. ОРУЗБАЕВАНЫН КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНА КОШКОН САЛЫМЫ
ЖАНА ТИЛ ИЛИМИНДЕГИ ТЕРМИНДЕР**

Темирова Махбуба Алибековна
доцент
Темирова Гулмира Алибековна
старший преподаватель

**ВКЛАД Б. О. ОРУЗБАЕВОЙ В КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ
И ТЕРМИНЫ В ЯЗЫКОЗНАНИЕ**

Temirova Mahbuba Alibekovna
associate professor
Temirova Gulmira Alibekovna
Senior lecture

**CONTRIBUTION OF B. O. ORUZBAEVA TO KYRGYZ TERMINOLOGY
AND TERMS IN LINGUISTICS**

Аннотация. Макалада академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаеванын кыргыз терминологиясына кошкон салымы, анын эмгектеринин кыргыз тил илиминдеги орду жана мааниси, коомдук кубулуш болгон тилдин байышы жөнүндө сөз болот. Ошондой эле макалада түрк тилдеринен болгон кыргыз жана өзбек табышмактарына лингвистикалык талдоолор жүргүзүлүп, табышмак жанрынын тилдик өзгөчөлүктөрүнө, андагы терминдерине түшүндүрмөлөр берилет.

Негизги сөздөр: термин, терминология, анаграмма, логориф, метаграмма, акроыр, шарада, кроссворд, ребус, криптограмма, энигма, логикалык табышмактар.

Аннотация. В статье говорится о вкладе академика Бубуйны Омурзаковны Орузбаевой в кыргызскую терминологию, месте и значении ее работ в кыргызском языкознании, обогащении языка как социального явления. В статье также проведен лингвистический анализ кыргызских и узбекских загадок из тюркских языков, даны пояснения языковых особенностей жанра загадки и ее терминов.

Ключевые слова: термин, терминология, анаграмма, логориф, метаграмма, акропозма, шарада, кроссворд, ребус, криптограмма, энигма, логические загадки.

Annotation. The article discusses the contribution of academician Bubuina Omurzakovna Oruzboeva to Kyrgyz terminology, the place and significance of her works among Kyrgyz linguists. Language as a social phenomenon develops as society develops. The article linguistically analyzes Kyrgyz and Uzbek riddles borrowed from Turkic languages, and provides linguistic features of the riddle genre and its terms.

Key words: term, terminology, anagram, logoryph, metagram, acrory, sharada, crossword, rebus, cryptogram, enigma, logical puzzles.

Академик Бүбүйна Өмүрзаковна Орузбаева кыргыз терминологиясына, анын илимий-теориялык жана практикалык маселелерине, ар тараптан изилденишине чоң салымын кошкон окумуштуу эсептелет.

Албетте, кыргыз терминологиясына өз учурунда К. Тыныстанов, И. Арабаев, Ж. Шүкүрбеков, К. К. Юдахин, Б. М. Юнусалиев, К. Карасаев, Ж. Шүкүров өңдүү окумуштуулар жана башкалар да кайрылышкан.

Академик Бүбүйна Орузбаеванын бул тармактагы эмгегин өзгөчө баса белгилөөгө болот. Анткени ал Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясында “Терминология, Терминология жана түркология секторун” 1966-жылдан 1976-жылдарга чейин жетектеп турган. Ушул жылдар аралыгында кыргыз терминологиясы менен алектенип, он бир жыл ичинде кыргызча-орусча кыркка жакын наамдагы терминологиялык сөздүктөрдү бастырып чыгарган. Ошол кездерде “Кыргыз терминологиясынын маселелери” аттуу эмгек атайын академиялык жыйнак катары чыгып турган. Бүбүйна Орузбаеванын “Кыргыз терминологиясы” (1983) деген эмгеги, (“Илимдин, терминологиянын жана информациянын семиотикалык проблемалары” (М., 1971), “Азыркы кыргыз терминологиясы” (“Советская түркология”, 1972, №4) жыйырмадан ашык жарык көргөн макалалары “Илимий-техникалык жана коомдук-саясий терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүн түзүү жана тартипке келтирүү боюнча колдонмосу” да 1971-жылы өзүнчө китепче түрүндө “Илим” басмасынан жарыкка чыккан. Кыргыз терминологиясынын илимий-теориялык жана практикалык маселелеринин ар тараптан изилденишинде Бүбүйна Орузбаеванын илимий эмгектеринин ролу жана мааниси өтө чоң болгон.

Илимдин тили болгон терминдерди изилдөө ар дайым, ошону менен бирге азыркы учурда да өтө маанилүү болуп саналат. Анткени терминдер боюнча түшүнүктөр так болмоюнча илимий изилдөөлөр өз максатына жете бербестиги баарыбызга белгилүү. Ошондуктан да алгачкы кыргыз элинин терминолог окумуштуулары мына ушул илимий багыттын жолго коюлушу, илимий терминдердин теориялык негиздерин иштеп чыгуу, түзүү менен бирге котормо, түшүндүрмө, терминологиялык сөздүктөрдү даярдоо, алардын эрежелерин так иштеп чыгуу өңдүү теориялык жана практикалык олуттуу маселелер боюнча эң алгылыктуу эмгек жасашкан. Академик Бүбүйна Орузбаева 1983-жылы жарык көргөн “Кыргыз терминологиясынын маселелери” деген эмгегинде термин жана терминологияга абдан так, кыска жана түшүнүктүү аныктама берген. Ал эмгегинде терминологиянын лексикадан алган орду, терминдин жаралуу тарыхы, өнүгүшү тар жана кеңири мааниде кол-

донулушу далилдеген. Ошондой эле анда илимий техникалык жана саясий-коомдук терминологиянын түзүлүшү, илимий-теориялык маселелери, калыптануу, келечекте өнүгүү багыттары, өзгөчөлүктөрү, жаралуу булактары менен бирге изилдеп-иликтөөнүн илимий негиздерин көрсөткөн.

Академик Бүбүйна Орузбаеванын илимий эмгектери кыргыз тил илиминин, жалпы түркологиянын түрдүү тармактары боюнча жаңы ойлордун жаралышына түрткү болду дегенге негиздер бар. Ал кыргыз тилинин тарыхын, өнүгүүсүн, азыркы абалын, мүмкүнчүлүктөрүн, өзгөчөлүктөрүн, маанилүү маселелерин эң жакшы билген окумуштуу эсептелет. Анын илимий мурастарын үйрөнүү аркылуу кыргыз тилинин жаралуусун, өнүгүүсүн, азыркы абалын келечек жолун да аныктоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болобуз.

Кыргыз элинин бир урпагы катары лексикалык корубуздагы түпкү сөздөрүбүздү жоготпой, коротпой келечек муунга жеткизүү атуулдук парзыбыз. Ал эми тил коомдук кубулуш экенин коомдук турмушубуздагы өзгөрүүлөр, өнүгүүлөр да далилдеп жатат. Анткени коом өнүккөн сайын тилибизге жаңы сөздөрдүн кирип келиши табигый көрүнүш. Жалпы лингвистика илимине да түрдүү жаңы терминдер кирип келе жатканы сыр эмес. Төмөндө пикирибиздин далили катары табышмак жанрына лингвистикалык талдоо жүргүзүү менен бирге андагы терминдерге да түшүндүрмө берип өтмөкчүбүз.

Табышмак - паремиянын эң алгачкы жана эң кыска жанрларынын бири болуп саналат. Анын пайда болуусу адамзаттын аң-сезиминин түптөлүшү жана өнүгүшү менен тыгыз байланышта. Ал жөнүндө илимде ар түрдүү гипотезалар белгилүү. Бир топ окумуштуулар мифтер, уламыштар, жомоктор кыскарып отуруп, кыска табышмак деңгээлине жеткен дешет (Ф. И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, О. Ф. Миллер, О. Мадаев ж.б.). Дагы бир изилдөөчүлөр табышмактар табияттын купуя, улуу сырларын тергөө аркылуу (табу, эфемизм) жаралгандыгын айтышат (В. И. Аникин, Д. К. Зеленин, Ю. Г. Круглов, Т. Абдыракунов, Т. Баястанов, З. Хусаинова, Ш. Турдимов ж.б.). Кийинки бир топ илимпоздор кээ бир табышмактар жомоктордон, кээ бир табышмактар табу, эфемизмдин натыйжасында пайда болгондугун далилдөөгө аракеттенишет (И.Хезинге, А. Ф. Антонов, К. Зулпукаров, Д. Ураева, М. Жураева ж.б.). Демек, табышмактардын пайда болуусу жөнүндө

фольклористикада бирдей, анык ойлор, далилдер келтирилген эмес. Бирок, үчүнчү топтогу пикир үстөмдүк кылат. Биз да бул ойго кошулабыз. Илгери адамдар ишенимдерине таянып, айрым табияттагы кубулуштардын, заттардын, абстрактуу түшүнүктөрдүн, оорулардын аттарын атоого тыюу салышкан. Ошол затка, кубулушка, ооруга карата, салыштырып, окшоштуруп, башка сөздөр менен сыпаттап беришкен.

Табышмак - адам баласынын өзү тааныган, тегерегиндеги заттарды, жаратылыш кубулуштарын, түшүнүктөрдү каймана мааниде сыпаттап, денотатты (жандырмагын) жашырып айткан кыска поэтикалык чыгармасы. Демек табышмактар адам жашоосундагы байкаган кубулуштар, окуялар, жаратылыш, турмуш-тиричиликте керектелген буюм, заттар, абстрактуу түшүнүктөр жөнүндөгү байкоолорунун жыйынтыгы, аң-сезими аркылуу текшерилген реалдуу дүйнөсү. Адам баласы табышмактар аркылуу ой жүгүртүп, улам ойлоосун, тапкычтыгын, сезгичтигин, билимин өстүрүп турат. Табышмактарды жаратуудагы, айтуудагы максаты, милдети да ушул.

Пермяков өзүнүн 1970-жылы жарык көргөн "От поговорки до сказки" (Макалдардан жомокторго чейин) деген китебинде табышмактарды да паремиялогиянын объектиси катары карап, далилдеп берет. Табышмак парема катары функциялары (таанытып-үйрөтүүчүлүк, оюн-зоок), белгилери (клише түрүндө, кыска, ичине көп маанини камтый алган...) боюнча да туура келерине биз да өз изилдөөлөрүбүздүн натыйжасында ынандык.

«Табышмак» сөзүн морфологиялык талдоого алсак, атаманын түшүндүрмөсү дагы да аныкталат. «Тап» - этиш, буйрук этиш, ойло, изде, салыштыр деген сөздөргө синоним боло алат. «Ыш» - этиштин кош мамилесинин мүчөсү, жардамдаш деген маанини берип жатат. «Мак» - этиштен зат атооч жасоочу куранды. Демек, табышмак ойлонуп, изденип, салыштырып, көптөшүп (эки же андан көп адамдар тобу биргеликте) жандырмагын табууга берилген тапшырма (зат). Бул атама кийин жанрды атоого туура келгендиги үчүн термин катары жалпылаштырылган. Ошондуктан өзбектерде "топишмоқ", кыргыздарда "табышмак", каракалпактарда "табиспақ", татарларда "табышмак", азарбейжандарда "тапишмак", алтайлыктарда "табышмак", деп ар элдин өзүлөрүнүн тилдик өзгөчөлүгүнө жараша илимий да адабий да термин катары

кабыл алынган. Бул жанр термининин түрк элдеринде "тап" уңгусунан жасалышы тээ XI кылымдарда эле көрүнөт. Буга алгачкы түрколог Махмуд Кашкарлыктын атактуу "Дивани лугат ат-түрк" мурасында берилген "табзуг" сөзү мисал боло алат. Автор тарабынан чыгармада иллюстрация үчүн "табзугук табуздим" же, табышмак таптырдым деген толук эмес сүйлөм келтирилген.

1303-жылда түзүлгөн "Кодекс Куманикус" аттуу, автору белгисиз болгон "Кыпчактар китеби" деген ат менен бизге белгилүү болгон мураста "табышмак" термини "тамузик" деп берилген. Мурастан орун алган көпөлөк жөнүндөгү табышмакта жанр термини ачык айтылган:

tap tap tamyzik (tamadirgan tamyzik
(kologasi.....) kojdirgan tamyzik. [1.]

"Тап, тап табышмак" деген туруктуу саптарды биз алгачкы табышмактардан жолуктурабыз.

Өзбек элинде: Топ - топ топишмоқ,
Оёққа ёпишмоқ. (Лой)

Кыргыз элинде: Тап - тап табышмак,
Тай куйругуна жабышмак. (Куюшкан)

сыяктуу табышмактарды мисал кылып алсак болот.

Табышмактардын жанр катары өзүнүн белгилери бизге белгилүү, санап өтсөк, көлөмүнүн кыскалыгы, ыр түрүндө же уйкаштыгы бар жорго сөз түрүндө болушу, текст айтылып жаткан нерсенин, кубулуштун аты аталбай, жандырмагын талап кылышы, сыпаттоо көпчүлүк учурда метафора аркылуу ишке ашуусу, жандырмагында бир же эки, кээде андан да көп нерсенин болушу. Табышмак айтпаган эл жок. Жогорудагы сыпаттар дүйнөдөгү бардык элге тиешелүү десек жаңылыштык болбос.

Натыйжада образдуулук аркылуу түзүлүп, метафоралык салыштырма методу менен табышмак пайда болду. Каймана айтылган сыпаттоо метафора аркылуу ишке ашты. Бул ыкма дүйнөдөгү дээрлик бардык элдерде, табышмактардын тематикасынын байлыгына карабай, бирдей колдонулат.

Бизге белгилүү болгондой, табышмак - кыска поэтикалык чыгарма. Ал жаратылыштагы ар кандай кубулуштарды, заттарды, түшүнүктөрдү каймана мааниде сыпаттап, сүрөттөп, жандырмак талап кылат. Демек, табышмак - тексттен жана жандырмактан турат. Табышмак менен жандырмагын бири-бирине тыгыз байланышта кароо керек. Себеби, текст жандырмак талап кылбаса, ал өз алдынча жанр болуу касиетинен

ажырайт. Жандырмак талап кылбаган текст өзүнө мүнөздүү болгон каймана маанини жоготуп, көркөм образ бузулат да, жөнөкөй бир турмуштук кырдаалды, фактыны баяндоо болуп калары шексиз. Же жандырмагын жоготуу менен табышмак жанрдык негизги белгисинен ажырап, афоризмге, макал-лакапка өтүп калат.

Өзбек табышмактарын изилдөөчү аалым З. Хусаинова: “Топишмоқ алохида мустақил жанрдир. Баъзан фольклорнинг бошка жанрларига боғлик холда хам учираб туради. Бу кўпчилик халқлар фольклори учун умумий ходисадир.” – деп жазган 1967-жылы өзүнүн диссертациясында. [1.5].

«Табышмактар элдик чыгармалардын байыркы түрү болгондуктан, ырлар, макал-ылакаптар, жомоктор, айтыш ырлары, комуз күүлөрүнө чейин сиңип, алар менен байланышта болгон. Макал-ылакаптар менен табышмактар кыскалыгы, ыргактык түзүлүшү, афоризмге жакындыгы, образ түзүүдө метафоралык ыкманын колдонулушу жагынан бири-бирине жакын.» - дейт кыргыз фольклористи К. Ибраимов [5.9].

Дагы бир өзбек фольклористи О. Мадаев “Топишмоқлар хажми ва шаклига кура маколларга ухшайди. Баъзан мазмунига кура хам якинлик сезилади. Аммо яратилиш максади бошка хисобланади” – деп жогорку ойлорду тастыктайт. [3.83].

Биз да өздүк изилдөөлөрдөн, байкоолордон тыянак чыгарып, жогорку айтылгандарга кошулабыз.

Макал-ылакаптарда да табышмактардагыдай эле ойлоп түшүнүүгө үндөгөн жашыруун ой камтылат. Табышмактар айрыкча жандырмаксыз турганда сырткы көрүнүшү, формасы жагынан макал-ылакаптарга өтө жакын. Мисалы, өзбек тилиндеги табышмактардан:

1. *Бировни суйдирар,*

Бировни куйдирар.

2. *Ўтмас пичоқ ер кавлар.*

Кыргыз тилиндеги табышмактардан:

3. *Көч кетти, көмөч калды.*

4. *Ийри талга кар жукпайт.*

5. *Ачыла элек сандыкта,*

Бычыла элек кундуз бар.

Булар табышмактар: 1. сөз, 2. томчи, 3. төөнүн изи, 4. уйдун мүйүзү, 5. койдун курсасындагы козу. Бирок, көрүп турганыбыздай жандырмагы жок турганда макал-ылакаптардан айырмасы жок. Кээ бир табышмактар жандырмагы менен чогуу биригип макал-лакаптык мүнөзгө өтөт. Мисалы, өзбек тилин-

деги табышмактардан:

1. *Осмондан буюк - мақсад.*

2. *Ўтда ёнмас,*

Сувга ботмас,

Ерда чиримас – тўғрилиқ.

Кыргыз тилиндеги табышмактардан мисал келтирсек:

3. *Сөз атасы – кулак, суу атасы - булак.*

4. *Дүйнөдө санаа күлүк.*

Ушинтип, табышмактар менен макал-лакаптар түзүлүшү, поэтикасы жагынан бири-бирине жакын болгону менен аларды айырмалап турган белгилери бар, албетте. 1. Табышмактарда кубулуштар, заттар жөнүндө конкреттүү сөз жүрсө, макал-ылакаптарда адамдар ортосунда коомдогу мамилелер, этика, адамдын мүнөзү, мораль жөнүндө баяндоо болот. 2. Табышмактарда текст суроо (диалог) түрүндө берилип (көмүскөдө болсо да), сөзсүз жандырмагын (жообун) талап кылып турат. 3. Табышмактардагы “сатуу” бөлүмү да бул жанрга мүнөздүү болгон, бирге жашап келген белгиси.

Табышмактар илгери өзүнчө жанр эмес, жомоктордун ичинде болуп, сюжет куруудагы негизги ыкма катары кызмат кылган. Өзбек элинде айтылып келген “Аёз” жомогу, “Ойчинор” дастаны, “Алпамыш” дастанындагы Барчынайдын Алпамышка табышмак айтып сынашы [1.99.], кыргыз элинин, ошондой эле, көпчүлүк түрк тилдүү элдерде кезикчүү “Эр Төштүк” эпосу, “Акыл Карачач”, “Телибай тентек”, “Акылдуу бала” жомоктору сөзүбүзгө далил боло алат.

Кийинчерээк гана табышмактар өзүнчө жанр катары жомоктордон бөлүнүп чыгып, түрлөрү да арбый баштады.

Мындан сырткары, табышмактар угузуу ырларында кеңири колдонулган. Кыргызда “өлдү” деген одоно сөздү алмаштыра алуучу “оо дүйнө салды”, “пендечилик кылды”, “узап кетти”, “чарчап калды”, “көз жумду” деген ж.б. синонимдери болсо дагы угузуу ырларында татаал троп-метафора эң эле кеңири колдонулуп, ойлоп түшүнүп алуу керек болгон, табышмак деңгээлине жетет. Мисалы, XIII кылымда жашап өткөн, калк арасында кадырлуу бий, чыр-чатактын түйүнүн чечкен чечен, улуу ырчы, чебер комузчу Кет Бука акындын чыгармачылыгы буга далил боло алат. Эл арасында Чынгыз хандын каарынан корккон калайык анын улуу баласы Жуучунун өлгөнүн угуза албай турганда Кет Бука акын комузун кайгылуу черте, табышмактуу ыр, күү менен угузуптур. Ырдын алгачкы тексти XIII кылымда кыпчак талаасынан

(Дашти Кыпчак) белгисиз перс автору тарабынан жазылып алынгандыгы жөнүндөгү кабар “Түрктөрдүн ата-теги” аттуу жыйнакта, араб тарыхчысы Ибн-Аль-Асирдин летописинде жазылган.

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым. (Кыргыздар Чыңгыз ханды Ай хан деп аташкан)

Туурунан качты, бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык,
Дулдул качты, Айганым.
Алтын Ордо башынан,
Булбул качты, Айганым.
Деңиз толкуп, чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жыгылып,
Жер бөксөрдү, Айганым.
Ала-Тоо кулап, бас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.

Дагы бир кыргыз элине кеңири тараган угузуу ырында, Коргоол ырчы Токтогул акын Сибирден келгенде баласынын өлгөнүн “аткардык жалгыз балаңды”, “качырдык жалгыз балаңды”, “бегана болгон дүйнөдөн”, “учурдук жалган дүйнөдөн”, “жибердик жалган дүйнөдөн”, “мусапыр сапар жол кеткен”, “күн тийбес сапар жол кеткен” ж.б.у.с. метафораларды колдонот.

Кыргыз элиндеги “ырчылык өнөрдө” суроо-жооп айтышуу, табышмактуу айтышуу деген жанрдык түрү калыптанып, кеңири тараган. Мындай айтышууда акындар бир бирине суроо, табышмактарды жаадырып, жандырмагын талап кылып, жеңип алууга аракеттенишкен. Албетте, мындайда акындын чечендиги гана эмес билими, ой жүгүртүүсү, дүйнө таанымы (кургозору) да сыналып, кашкайып көрүнүп, жеңиш адилеттүү болгон. Мисалы: “Талым кыз менен Көбөктүн айтышы”, “Арстанбек менен Каңтарбайдын айтышы” ж.б.

Кийинчерээк, тактап айтканда, жазма адабияттын пайда болушу менен табышмак жанрына тиешелүү түрлөр да көбөйдү. Алсак, Өзбек адабиятынын улуу өкүлү Алишер Навоинин чистонунда мындай жазылат:

*Не шўх эрурки, улус кўнгли ичра савдоси
Анинг юзидаги хатлар каби мухаррардур.
Кумушдурур танию киммати анинг лекин
Ўн икки ўз танидек важх ила мукаррардур.
Ишида ул ўн икки хар бирисидур динор
Ки, адл сиккасидин юзларида зевардур.
Магарки англади хумсул муборак асрорин*

*Ки, сони бу адад ўлмиш, агарчи юз мардур.
Гадога хумсидин ар салтанатдурур, не ажаб
Качонки беклик анинг рубъидин муссардур.*

Акын эл көңүлүнө убайым салып, акылдан аздырган, бетинде мөөрү бар нерсенин белгилерин санап өтүп, жандырмагын табууну сурап жатат. Бул суроонун жообу “Танга” (тенге, тыйын).

Муаммо (маселе) жанрында акын байт жазат да, белгилүү амалдарды аткаруу керек экендиги айтылат. Эгер ошол амалдар туура аткарылса, ысым (ат) келип чыгат. Мисалы, Алишер Навоинин төмөнкү байтинде:

*“Бу гулшан ичраки йуктур бако гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чикса яхшилик била от”,* - деп “Саъд” ысымына багыт берип жатат.

Өзбек фольклорунда улуу аскербашчыларынын жеңиштери, чоң курулуштардын аякталышы, мартабалуу адамдардын үй-бүлөсүндө перзент төрөлүшү же атактуу аалым, даанышмандардын кайтыш болгондугу жөнүндө таланттуу, акындык касиеттен үлүш алган илимпоздор «тарых» жазышкан. Тарыхты түзгөн ар бир сөз структурасындагы тамгалар айрым сандарды билдирген. Мындай түзүлүш илимде **абжад** деп аталган. Абжад эсебинин негизин араб алиппеси түзүп, алиф-1, бо-2, жим-3, дол-4, хо-5, вов-6 сандарын түшүндүргөн. Акыркы тамгалар зод-800, зо-900, гайн-1000 сандарын билдирген. Мисалы, Дурбек «Юсуф жана Зулайхо» дастанынын жазылган жылын абжад эсеби менен төмөндөгү байтта берген:

**«Зод» эди тарих тақи «хе» ю «дол» ,
Муддати хижратдин ўтуб моху сол.**

Байтта келтирилген үч тамга түшүндүргөн сандар кошулса, 812 саны келип чыгат. Демек, дастан Хижрийдин 812-жылы, Милодийдин 1409-жылы жазылган дейт. [3.93-94.] Азыркы учурда табышмактардын жаңы жанрдык түрлөрүн, тактап айтканда, “Суроолуу ырларды”, “Табышмак ырларын”, “Сөз оюндарын”, “Анаграммаларды”, “Кроссворддорду”, “Логогриф”, “Метаграмма”, “Шарада”, “Акроырларды” көрүүгө болот.

Акын Токтосун Самудиновдун ырлары буга мисал боло алат.

*“Сөз жашынмак”
Жашынганды эмесе,
Издейличи баарылап.
Арасынан сөздөрдүн
Беш канаттуу табылат.
Мисалы:
Биздин тоолуу жергебиз.
КемЧИЛ эмес куштарга.
Күндүн көзү көрүнбөйт*

КаТАР ТАРтып учканда,
буЛ АР кандай канаттуу
Ата журттун көркү экен
ТүнҮ-КҮнү тил безеп
Тынбай сайрай берсе экен.
Сунган мылтыК АЗайып,
Жер гүлдөсүн жасанып.

“Уйкашын өзүң тап”
Атың болсо качанаак
Айтканыма ишен:
Салып койсоң узабайт,
Кош бутуна...(кишен)
Колу жөндөм адамга
Керек нерсе эң эле
Чоң ийне деп айтпагын
Анын аты...(темене)
Көп иш тиксе, колдорун
Өйкөйт ко деп ойлодум.
Таап бердим андыктан
Чоң энемдин...(оймогун)
Сөз оюну: «каршы сөз»
Бир сөз айтсам мен сага
Ошол сөздүн каршысын
Дароо таап жаңылбай
Керек ылдам айтышың.
Мейли, муну ким тапсын,
Ар бир жообу уйкашсын.
Анда калем сапты алып,
Сөз оюнун баштадык.
Сөз оюнду баштадык:
жапыз -

1	6	7	5	13
---	---	---	---	----

(ылдам)

11	3	2	13	14	15
----	---	---	----	----	----

(тырмак)

Логогриф – ырдын текстинде жашырылган сөздү таап, ага мүчө уланса же кыскартылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну. Мисалы:

Шатырата санасаң, бирдиктеги бир сан,
“Н” тамгасын уласаң, баалуу асыл металл. (алты, алтын)

Метаграмма – жашырылган сөздү таап, андан кийин ашыкча тамга кемитилсе же башка тамга менен алмаштырылса, жаңы сөз келип чыгуучу сөз оюну. Мисалга:

1					
2					
3					
4					

1) Кандай сөздү айтабыз,
Көмүр өңүн туюнткан.
«К» ордуна «Ч» койсок,

кашаң -
жок-
кенен-
баатыр -
уста -
кара -
жуп -
жумшак -
ширин -
шаар -
ысык -
терең -
жакын -
ичке -
дарбыз -
семиз -
ачы

Колдонулуучу сөздөр: жабык, чоркок, бар, тайыз, тар, шашма, муздак, катуу, ак, коон, ачуу, кыштак, коркок, алыс, жоон, бийик, так, арык.

Анаграмма – (грек. anagramma – тамгалардын ордун алмаштыруу) – башка бир сөздөгү же сөз тизмегиндеги тамгалардын ордун которуштуруу менен жасалган сөз же сөз тизмеги. Анаграммалар максатына, шартка жараша көп түрдүүчө түзүлөт. Мисалы:

1. бийкеч – чейбик, ынтымак – мактыны же: Көздөр – алар көрүшөт. Менин үйүм – Мекеним.

2. Ырыс алды – ынтымак.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15

2) Идиш айран уюткан.

Карагайдан сызылып,
Чыгат эмне жалтырап?
«Т» ордуна «Ш» койсок,
Оюн шоок артылат.

3) Көптүгүндө ченем жок,
Катуу бир зат жолдогу.
«Т» ордуна «Б» койсок,
Акыл-ойдун чордону.

4) Өсүп турса талаада,
Жел урунуп келет күү.
«Д» ордуна «Т» койсок,
Буюм чачка керектүү. (Чара, Шаң, Баш, Тарак)

Акроыр – ыр саптарындагы ар бир баш тамгадан жасалган сөз болуп саналат. Бул сыяктуу сөз оюндары балдарды чыгарманын тексти менен иштөөгө, жана өз алдынча алектенүүгө үйрөтөт:

Башы жалпак,
Аягы балчак.

Көзү тосток,
Аябай коркок. *(Бака)*
Акроырлар Байыркы доордо эле пайда
болуп азыркыга чейин активдүү колдонулуп
келет.

Шарада – ар бир өз алдынча түшүнүк
берген сөздөрдү кошуп окуп жаңы сөз алы-
нуучу оюн ыр. Мисалга:

Биринчиси-бел боо, экинчиси түс.

Кураштырып окусаң, кооз буюм жасаган
уз. *(Кур+ак=курак)*

Балдардын гана эмес чоңдорду да ойлон-
туп, изденүүгө, тапкычтыкка, ой арышын
өстүрүүгө үндөгөн, сөздөн сөз жасоо, окуган
адамдын сөз байлыгын өстүрүү, сүйлөө ма-
даниятына үйрөтүүчү мындай чыгармалар
дүйнөлүк адабиятта арбын табылат.

Энигматика – бул табышмактарды түзүү
жана чечүү өнөрү. Анын негизги максаты –
адамдын ой-жүгүртүүсүн, чыгармачылыгын
жана логикалык жөндөмдөрүн өнүктүрүү.
Энигматика түрдүү табышмактардын, сөз
оюндарынын жана башка интеллектуалдык
көнүгүүлөрдүн негизинде түзүлөт. Бул тар-
макта бир нече жанрлар бар: кроссворддор,
анаграммалар, ребустар, криптограммалар
жана башка кызыктуу оюн-зооктор.

Энигматикадагы негизги түрлөр:

Кроссворддор – бул белгилүү бир тар-
типте жайгашкан чарчы клеткалардагы
сөздөрдү туура таап жазуу. Кроссворддор
атайын темаларга арналган болушу мүмкүн
(география, адабият, тарых ж.б.), же жалпы
тематикадагы сөздөрдү камтышы мүмкүн.
Кроссворддор да жаңыча табышмактардын
бир түрү болуп, көп тапшырмалар берилип,
алардын жандырмактары узунунан жана
турасынан түзүлгөн таблицалардын ичине
жашырылып коюлат да сөздөр кесилишкен
жерден да башка сөз жаралып, изденүүдө
кыйындык жаратат.

1. Анаграммалар – сөздөрдүн тамга-
ларын баш аламан кылып, алардан баш-
ка сөздөрдү табуу оюну. Мисалы, «Мекен»
сөзүнүн тамгаларын алмаштырып, «Кеме»
деген жаңы сөздү түзсө болот.

2. Ребустар - сүрөттөрдүн, тамгалардын,
сандар менен белгилердин жардамы менен
табышмак чечүү. Бул оюнда сүрөттөр ар-
кылуу сөздөр же сөз айкаштары түзүлөт.

3. Криптограммалар – шифрленген бил-
дирүүлөр, аларды ачуу үчүн ар кандай код-
дорду, логикалык ой-жүгүртүүнү жана сим-
волдорду колдонуу керек.

4. Логикалык табышмактар – мисалы,
математикалык маселелерди же логикалык

ой-жүгүртүүнү талап кылган суроолор, алар-
дын жообу күтүлбөгөн жана адаттан тыш
болушу мүмкүн.

Энигматиканын пайдасы:

Энигматикалык көнүгүүлөр мээни
машыктырууга, эс тутумду бекемдөөгө жана
ой жүгүртүүнү тереңдетүүгө жардам берет.
Бул көнүгүүлөрдү аткаруу стресс деңгээлин
төмөндөтүп, көңүлдү топтоого да оң тааси-
рин тийгизет. Энигматика, ошондой эле, тил
үйрөнүүдө же жаңы билимдерди калыптан-
дырууда чоң жардамчы боло алат.

Изилдөөлөрдөгү маалыматтарга кара-
ганда адамзат тарыхында табышмактар
адам тагдырларынын чечилүүсүндө, эки эл-
дин ортосундагы мамилелерде, жана башка
ушул сыяктуу кырдаалдарда чоң роль ойно-
гон.

Атап айтсак, экинчи дүйнөлүк согушта
активдүү колдонулган Энигма машинасы
мисал боло алат.

Энигма машинасы – шифрлөө жана де-
шифрлөө үчүн колдонулган механикалык-э-
лектрдик түзүлүш, ал Германияда XX кылым-
дын башында ойлонуп табылган. Башында
коммерциялык максатта колдонулса да, ки-
йин ал Германиянын аскердик күчтөрүнүн эң
маанилүү куралдарынын бирине айланып,
Экинчи дүйнөлүк согуш учурунда маалымат-
тарды жашыруун сактоо үчүн активдүү кол-
донулган.

Энигма машинанын өзгөчөлүгү – ро-
торлор системасы аркылуу шифрлөөнү өтө
татаал жана ар түрдүү кылганы. Бул ротор-
лор ар бир басылган тамганы башка тамгага
айландыруучу динамикалык өзгөрүүлөрдү
камсыздаган. Роторлор ар бир басылган
тамгадан кийин буралып, ар бир жаңы тамга
үчүн жаңы шифрлөө комбинациясын түзүп
турган. Натыйжада, күн сайын жана ар бир
билдирүү сайын шифр өзгөрүп турган.

Британиялык криптоаналитиктердин,
өзгөчө Алан Тьюрингдин жетишкендиктери
аркылуу Энигма шифрин чечүү мүмкүн бол-
ду. Тьюринг жана анын командасы Улуу Бри-
таниянын Блетчли-Парк деп аталган ата-
йын борборунда Энигма шифрин бузуу үчүн
«Бомба» деп аталган атайын машина иштеп
чыгышкан. Бул ачылыш согуштун жүрүшүн
өзгөртүп, Альянс күчтөрүнүн жеңишине чоң
салым кошкон деп эсептелет.

Энигма машинасынын тарыхый мааниси
өтө чоң. Башкача айтканда, Энигма маши-
насы аскердик шифрлөө тарыхындагы эң
мыкты жетишкендиктердин бири катары са-

налат. Ал шифрлөөнүн жана дешифрлөөнүн заманбап куралдарын өнүктүрүүгө жана бүгүнкү киберкоопсуздук технологияларынын өнүгүшүнө таасир эткен.

Бул машинанын иштөө принциби жана аны ачуу үчүн болгон күрөш технология тарабында чоң кызыгууну жаратып, ал тууралуу фильмдер жана китептер да жаралган.

Адатта табышмактар мурда кыштын узун түндөрүндө айтылчу экен. Табышмак айтышуу оюнун катышуучуларынын бири табышмакты айтат, калгандары анын жообун (жандырмагын) издешет, же эки топко бөлүнүп, биринчи топ табышмак айтат, экинчи топ жообун табат. Кээде табышмактын жандырмагын таппай калышканда “жандуубу?”, “жансызбы?” деп сурап, багыт алышкан. Анда да таба алышпаса, “каерде болот?”, “катуубу?”, жумшакпы?” өңдүү суроолор менен кайрыла беришкен. Ушул сыяктуу толгон суроолорду тынымсыз берип отуруп, табышмактын жообун табууга аракеттенишкен. Анткени, табышмактын жообун таппай калган тарап жазаланган. “Сатуу”, “шаар берүү” деген сыяктуу жазалар колдонулуп, жеңилген тарап өзүнө эң баалуу болгон “шаарды” же “жерди” берүүгө аргасыз болгон. Мындай абал жаштардын патриоттук сезимин козгоп, өз шаарын, өз ордун, өз мекенин колдон чыгарбоого аракеттенишкен. Табышмактын ар бир сөзүнө кылдат көңүл коюп, абдан ой жүгүртүшүп жана анын жообун издөөдөн талыкпай катуу киришишкен. Оюндун шарты алдын ала макулдашылып, эрежелер беки-

тилген. Башкача айтканда, табышмак айтуунун саны канчага чейин, же табылбай калган жооптордун саны канчага чейин болгондо оюн аяктап, жеңүүчү жана жеңилген тарап аныкталары сүйлөшүп алынган. Оюн аяктанган кийин “сатуу” бөлүмү башталып, жеңген тарап жеңилген тарапты атайын даяр тексттеги сөздөр менен “сатып”, “кордогон”. Бул кырдаал да балдарды гана эмес чоңдорду дагы намыстантып, мунун натыйжасында көп табышмак үйрөнүп, кийинки жолу утулуп, уят болуудан сак болууга мажбурлаган. Демек, табышмак адамдын дүйнө таанымын кеңейтүүгө үндөгөн.

Жуммогимни жуттирдим,
Оқ эшакка миндирдим.
Олти тоғдан ошириб,
Ота-энангдан жашириб,
Олис журтқа соттирдим.
Сен топмасанг мен топай,
Оқзингга таппини ёпай.

Табышмактарга талдоо жүргүзүү аркылуу бул жанрдагы түрдүү термин жана атамалар менен да тааныштык. Лингвистикалык илим изилдөө иштеринде терминдерди так түшүнүү өзгөчө мааниге ээ.

Ошондуктан, бүгүнкү күнгө чейин Бүбүйна Орузбаева өңдүү чыгаан илимпоздорубуздун эбегейсиз зор эмгектеринин натыйжасында бизге жетип келген тил илиминдеги терминдер менен бирге жаңы кирип келе жаткан терминдерди түшүнүү жана келечек муунга тилдик корубуздагы терминдердин маанисин терең түшүндүрүү окумуштуулардын негизги милдети болуп саналат.

Адабияттар:

1. З.Хусаинова. “Ўзбек халқ топишмоқларининг асосий хусусиятлари ва замини” диссертация. Т.-1967
2. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. 5-том. Кыргыз Республикасынын Илимдер Академиясы. Бишкек-2002.
3. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. О. Мадаев. Тошкент-2013
4. Үмүт Култаева: Кыргыз балдар адабиятындагы Т.Самудиновдук мектеп. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/news/334/umut-kultaeva-kirgiz-baldar-adabiyatindagi-t-samudinovduk-mektep>
5. Эл адабияты. Табышмактар. – Б.: «Шам», 2002. – 320 б
6. З.Хусаинова. Ўзбек топишмоқлари, Ўзбекистон ССР “Фан” нашириёти, Тошкент-1966
7. Анин Б.Ю. Введение. Терминологический арсенал радиошпионажа / Радиоэлектронный шпионаж. – М.:2000. 12-16 с.
8. Жаңы кирген атоолордун орусча-кыргызча түшүндүрмө сөздүгү. С. Ж. Мусаевдин редакторлугу астында коллектив. 13000ге жакын сөз жана сөз тизмеги. Бишкек-2012